

**ВАРАНГОЛІМЕНА: ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ТА
МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ГАВАНІ**

Наявність в Криму та Приазов'ї географічних назв з коренем рос-, рус- та варанг-, зафіксованих середньовічними портуланами, викликала зацікавленість багатьох учених. Ян Потоцький вважав їх наслідками завойовницького походу князя Володимира проти Херсона, який охопив й околиці місцини¹. Публікатор Атланта Луксоро К. Десімоні², автор найбільш детального російськомовного дослідження теми О.О. Шахматов³, Ф.К. Брун⁴, а також О. Соловйов⁵ не вагаючись бачили у них сліди русько-варязької колонізації Північного Причорномор'я в IX- X ст., а Д. Таліс намагався довести аланське походження поселень, які перейняли ім'я "рос" у слов'ян-переселенців X ст.⁶ К. Тіандер висунув припущення, що Варангалімена та Рософар маркують місця контактів Русі та візантійського Корсуня-Херсона⁷.

Як довів О. Шахматов, назва мису Rossofar навряд чи має відношення до росів, оскільки дослівний переклад цього терміну з італійських портуланів - "Червоний маяк", а круте узмор'я в цьому місті дійсно має червоний колір ґрунту⁸. Беззаперечно доводить це один з грекомовних портуланів, який вказує тут *kákkivo Favarí* - „Червоний маяк”⁹. Версія Лейденського портулану (‘ Ροσσίκου φάρος) може перекладатися як Руський, так і як Червоний маяк, завдяки подвійному змістові, вкладеному середньогрецькою мовою в етнонім Ρούσιος.

Найважливішим для дослідження історії варангів пунктом в Криму, таким чином, є Варанголімен. Ця назва вперше з'являється на мапі Петруса Вісконті 1311 р., що зберігалася у Флоренції. Далі динаміка її зміни у вигляді, відновленому О. Шахматовим¹⁰, який користувався зокрема оглядом мюнхенських рукописів Г.М. Томаса¹¹, з доповненнями з загального огляду А. Норденшельда¹², така¹³:

uarangolimen(a) (Atlas Catalan 1375, Pinelli 1384, Guglielmo Soleri 1385, Pietro Falchetta кін. XIV ст., Анонімний портулан з бібліотеки Marcianus XIV ст., Combitis-portolano XV cent.), **uarâgollimē** (Portolano Luxoro, Marino Samedo, 1320), **uarâgolimē** (Angelino Dulcert 1320), **uarangolime** чи **uarangolima** (Petrus Vesconti 1318 [М. Канале для цього портулану надає варіант **varangolimena**¹⁴], Franciscus Pizigano 1367, Jacobus Giroldis 1426), **varangalimena** (Perrinus Vesconte 1327), **varangolimeno** (Portolano Laurenziano-Gaddiano - Atlante Mediceo 1351, у М. Канале - **Varango Limeno**¹⁵), **uarangolimem(ni)** (Franciscus Pizigano 1373), **Varango Lime** (Vesconte de Maiollo з Генуї 1519). Власне грецьку версію пропонує Лейденський портулан 1553 р. - ΒοραυγίΚῶν κρῖνα - навіть не назва міста, але скоріш Варангська бухта чи гавань¹⁶. Непрозбірливі варіанти Варанголімени у Angelino Dulcert 1339 та Charta Navigatoria Auctoris incerti 1375.

Відома для тієї ж точки кримського берегу й інша грецька за походженням назва - Варангополь. У формі **Barangiopoli** її подає Portulan Français 1669 р., зазначаючи „Барангополі - місто, розташоване на вістрі Мису, та у грецькому напрямку від нього знаходиться маленький острівцець Казор”. Щодо мису, то грецький портулан 1573 р. та Мадридський портулан 1605-1634 рр., не вказуючи зовсім населений пункт, називають тільки мис, кожен своєю мовою: **κάβο τής**

Βαρόπολις/ Cauo de Varopolis. До цього Лейденський портулан додає, що на місці між Варангською гаванню та Kalôn Xipqva (ремінісценція античної Калос Лімен - Прекрасної гавані) є „груда каміння, що нагадує вежу”¹⁷.

З XV ст. поширеною становиться скорочена від грецького прикметника форма Варангіка: **uarangica** чи **uarangico** (Upsala-portolano, Nicolö Pasqualini 1408, Gratosus Benincasa 1467, Andreas Benincasa 1476, Battista Genovese 1514 - портулан Вольфбюттеля, Anonymus 1530-50, портулан Баварської придворної бібліотеки 1532, Battista Agnese 1554, Diego Homen 1569), **uarangice** (Люцернський портулан XVI ст.), **uaragico** (портулан Баварської бібліотеки кінця XV ст.), **Uorangico** (Atlas anonymi

Вольфенбюттеля), **Vorangic** (Walseemüller 1516), **uarangilco** (портулан рукопису №337 Мюнхенської університетської бібліотеки після 1534 р.). Менш поширені форми - Варангіта чи Варангіда: **Varangito** (Gratosus Benincasa 1467 & 1474¹⁸, Diego Homen 1569), **uarangido** (Conte Hottomano Freducci 1497). На портулані Джорджо Калапода (1552 р.) чітко прочитується назва **uaragita**¹⁹. У О. Шахматова ж помилково чи за однією з копій - а uarangita. Герард Меркатор помістив в атласі 1595 р. на Kartі Південної Росії на північному березі Криму місто **Varangito**²⁰. Пізніше його син копіював його, тож воно є і у картах Taurica Chersonesus в усіх посмертних виданнях Атласу Меркатора Генріха Гондія та Яна Янсона, зокрема 1628, 1630, 1638 pp.²¹

Також відома явно романізована форма Варангола-Барангола: **uarangola** (Bartolomeo Crescentio 1596 & 1601; Норденшельд для останнього, у римській Nautica mediterranea, подає **Uarangida**), **varanuolo** (Domingo Olives 1568), **barangola** (Vincentius Voltius 1593, Franciscus Oliva 1614), **barangalje** чи **barangolje** (Salvat de Pilestrina en Mallorques 1511, що зберігалася у Haupt-Conservatorium баварської армії у Мюнхені), **Larangole** (атлас Бльова 1580 чи 1646 р.), **uarangone** (Carta anonymi Вольфенбюттеля), на портулані Упсальської бібліотеки XV ст. - **uarangero**. **Varangola** (перші дві літери - непевно) прочитується на портулані XVI ст. з Національної бібліотеки Мадриду (Ms. 1718, f.4)²².

В XVII ст. згадки про населений пункт спочатку стають сумнівними як Larangole або **narangolima**, варіант, вказаний на “Карті Середземномор’я” італійця з Монако Франциско Мона (Франкуса Моннуса) 1632 р., можливо копії з карти 1613 р.²³ Треба ще додати цікаву деталь - на більшості лоцій море біля північно-західного узбережжя Криму вкрите знаками несприятливості для мореплавців, мілинами, рифами та водовертями. Ця обставина напевне не сприяла довгому життю поселення після припинення його стратегічного значення.

Ряд досить детальних мап взагалі не вказують будь-яких пунктів на цій ділянці узбережжя. Це карта з іконографічного кодексу 133 Державної бібліотеки Мюнхена (1501-1506 pp.), карти Якопо Руссуса (1515 та 1520 pp.), карта “Першої частини Азії” Якопо Гастальді 1561 р., карта Фернана вас Дурадоса 1580 р. з іконографічного кодексу 137 Державної бібліотеки Мюнхена та багато інших. Ф. Брун бачить на мапі Бенінкази замість Варанголімени слова tag magno, та поряд - на місті Россофару - tag parvo. Він пояснює їх через грецьке Ταρρις, Ταρσος - місце для сушки риби. Топоніми, пов’язані з цим процесом є і в Азовському морі²⁴. Виллов та

сушка риби можуть пояснити збереження поселення в поствізантійський час. Як вказувалося, кілька карт позначають лише бухту чи мис, не ведучи мову про населений пункт. Чи не є купа каміння Лейденського портулану, зафіксована 1553 р., усім, що залишилося від гавані?

На жаль, середньовічні мапи не досить детальні, щоб за ними можна було встановити точне місцезнаходження населеного пункту. К. Десімоні ототожнив Варанголіме в атласі з колекції професора Таммара Луксоро з Ак-Мечеттю²⁵. Цієї версії дотримуються й деякі сучасні дослідники²⁶. Інші автори відносять всі ці назви з різних лоцій Чорного моря до берегу затоки Ярилгач, тепер - озеро Сасик-Джарилгач. Ще в XIX ст. його піщаний берег, рівне піщане дно, широкий вхід, закритий від усіх вітрів, крім норд-оста, могли надати притулок кораблям

²⁷
з невеликою тоннажністю .

Наскільки нам відомо, жодних офіційних археологічних досліджень у районі Ярилгачу до 1960-х рр. не проводилося²⁸. Тарханкутська експедиція Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР у співробітництві з Саратовським університетом, яка працювала там у 1960-80-х рр. під проводом О. Щеглова, не віднайшла поселень візантійського часу. Вона переважно досліджувала античне поселення Панське I на березі бухти в 6 км на захід від с. Міжводне та

^{29 тт}
його некрополь . Ця праця продовжувалася російською експедицією вже за часів незалежності України із залученням датських археологів з Інституту класичної археології м. Орхус³⁰. Загин Інституту археології АН УРСР 1968 р. віднайшов садибу цього ж часу на території с. Міжводне³¹. З с. Міжводного походять фрагменти двох половецьких статуй. Взагалі половецьких слідів багато в усьому північно-західному Криму XI- XIII ст.³²

Для суден бухта Ярилгач та оз. Панське були зручнішими, ніж Вузька, місце знаходження античного Калос Лімену. Відстань між двома бухтами щонайбільше дорівнює 8 км, половину відстані зараз займає оз. Панське, спрямоване в напрямку Вузької від бухти Ярилгач. При цьому Панське - озеро молоде. Як доведено дослідженнями загону кафедри геофізики Ленінградського геологічного інституту, в елліністичні часи Панського ще не існувало. На його місці була приморська долина, перетнута сіткою лощин, які поступово заповнювалися водою з ростом рівня моря, перетворюючись на зручні закриті затоки³³. Біля однієї з них й могла бути розташована Варанголімена, що пояснило б відсутність її решток. Трохи глибше в материк між двома бухтами розташоване урочище Алдерменська Скала - можливе джерело питної води для поселення на південно-західному березі Ярилгача.

Коли міг виникнути цей населений пункт? Його назва грецька, тобто, вочевидь, його заснували вихідці із Візантії. Корінь "варанг" прямо вказує на його зв'язок зі скандинавськими або англійськими найманцями на візантійській службі, але не на руських варягів. Термін зафіксований починаючи з перших десятиліть XI ст. Після ж Четвертого хрестового походу його значення звужується до імператорської охорони, що закріплена за палацом, і немає надії з цього часу зустріти варангів за

межами столиці. Таким чином, найвірогідніший час заснування ромейського форпосту у північному Криму припадає на XI-XII ст.

В цей період сприятливі умови для його заснування склалися лише за правління Олексія I Комніна, котрий опосередковано підпорядкував собі околиці Керченської протоки (1082 р.)³⁴ та спрямував у Північне Причорномор'я для поселення англосаксонських біженців, що датується 1080-ми рр.³⁵ або 1091 р.³⁶ Їхня присутність у регіоні привертає особливу увагу у зв'язку з походженням назви Варанголімена, однак цього співпадіння замало для констатації поселення англосаксів саме в Північно-західному Криму. За альтернативною гіпотезою місцем поселення англосаксів була Добруджа³⁷.

Грецький населений пункт між бухтами Вузька та Ярилгач мав бути інстановленим у половецьке середовище і навряд чи міг існувати у протиставленні із ним. Найвірогідніше тут сформувалося одне з половецьких торжищ, візантійські та пізніше, можливо, італійські поселенці якого купували у половців хліб та сіль, продаючи європейські товари та сушену рибу.

¹ Potocki J. Memoire sur un nouveau peryple du Pont Euxin ainsi que sur la plus ancienne histoire des peuples du Taurus, du Caucase et de la Scythie. – Vienne, 1796. – P. 13. Автор вдячний за це посилання О.О. Радзиховській.

² Desimoni C. Nuovi studi sull'Atlante Luxoro // Atti della Società Ligure di Storia Patria. Vol.V – Genova, 1867. – P. 249.

³ Шахматовъ А. Варанголименъ и Россофаръ // Историко-литературный сборникъ, посвященный В.И. Срезневскому. – Л., 1924. – С. 174.

⁴ Брунь Ф. Слѣды древняго рѣчнаго пути изъ Днѣпра въ Азовское море // Черноморье. Ч. I. – Одесса, 1879. – С. 128.

⁵ Soloviev A.V. Domination Byzantine ou Russe au Nord de la Mer Noire a l'époque des Comnènes? // Akten des XI Internationalen Byzantinisten Kongresses – München, 1960. – P. 574.

⁶ Гаусс Д.Л. Росы в Крыму // СА. – 1974. – №3. – С. 87-99.

⁷ Тиандеръ К. Датско-русскія изслѣдованія. – Вып. III. – Пгр., 1915. – С. 172.

⁸ Шахматовъ А. Указ. соч. – С. 179.

⁹ Тодорова Е. Северное побережье Черного моря в период позднего средневековья // История СССР. – 1989. – №1. – С. 176.

¹⁰ Шахматовъ А. Указ. соч. – С. 179.

¹¹ Thomas G.M. Op.cit. – S. 239-240.

¹² Nørdenskiöld A.E. Periplus: an essay on the early history of charts and sailing-directions / transl. by Fr.A. Bather. – Stockholm, 1897. – P. 7.

¹³ Автор вдячний Г. Кустовій за допомогу у створенні огляду.

¹⁴ Canale M.G. Della Crimea. T. II – Genova, 1855. – P. 363.

¹⁵ Canale M.G. Della Crimea. T. II – Genova, 1855. – P. 369.

¹⁶ Тодорова Е. Указ. соч. – С. 183.

¹⁷ Там же. – С. 176.

- ¹⁸ Портолань Бенинказы 1474 года // Кулаковский Ю. Таврида. Изд. II-е. – 1914. – табл. II.
- ¹⁹ Большая Советская энциклопедия. Изд. 2-е. Т. 34 – вклейка к стр. 220.
- ²⁰ Матеріали по Історії руської картографії. Вып. II / В. Кордт. – К., 1910. – карта IX.
- ²¹ Вавричин М., Дашкевич Я., Крипталович У. Україна на стародавніх картах. – К., 2004. – С. 124-125, 140-141, 162-163, 166-167.
- ²² Бродель Ф. Средиземноморье и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. – М., 2002. – Ч. I. – С. 151.
- ²³ Незнамов П.А. Портоланы Алушкинского историко-бытового музея. – Ялта, 1930. – С. 8-9.
- ²⁴ Брунь Ф. Берегъ Чернаго моря между Днѣпромъ и Днѣстромъ по морскимъ картамъ XIV-го и XV-го столѣтій // Черноморье. Ч. I. – Одесса, 1879. – С. 91.
- ²⁵ Atlante Idrografico del Medio Evo, posseduto dal prof. Tammar Luxoro, pubblicato a fascimile ed annotato dai socii C. Desimoni e L.T. Belgrano // Atti della Società Ligure di Storia Patria. Vol.V – Genova, 1867. – p. 124.
- ²⁶ Кутайсов С.В. История и археология древнего Крыма. Материалы к археологической карте Северо-Западного Крыма XI–XV веков // Историческое наследие Крыма, 9. – 2005. – <http://www.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=89&par=74&l=&art=347>
- ²⁷ Шахматовъ А. Указ. соч.
- ²⁸ Якобсон А.Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики. – Л., 1970. – С. 12.
- ²⁹ Щеглов А.Н. Исследование сельской округи Калос Лимена // СА. – 1967 - №3. – С. 234-256; Щеглов А.Н. Исследования в Северо-Западном Крыму // АО 1967 г. – 1968. – С. 213-214; Исследования близ Ярыгачской бухты в Северо-Западном Крыму / А.Н. Щеглов, И.И. Саверкина, В.В. Глазунов // АО 1970 г. – М., 1971. – С. 251-252; Тарханкутская экспедиция / А.Н. Щеглов, Н.Л. Подольский, А.М. Гилевич, В.И. Кац // АО 1971 г. – 1972. – С. 342-343; Исследования на хоре Херсонеса / А.Н. Щеглов, Н.С. Благоволин, А.М. Гилевич, В.В. Глазунов, В.И. Кац, Н.Л. Подольский // АО 1972 г. – М., 1973. – С. 353-354; Исследования Тарханкутской экспедиции / А.Н. Щеглов, В.В. Глазунов, В.И. Кац, Н.Л. Подольский // АО 1973 г. – М, 1974. – С. 365-367; Изучение поселения и некрополя Панское I на хоре Херсонеса / А.Н. Щеглов, А.М. Гилевич, В.В. Глазунов, В.И. Кац, Е.Я. Рогов // АО 1974 г. – М., 1975. – С. 375-376; Работы на Тарханкутском полуострове / А.Н. Щеглов, Т.В. Балт, М.Ю. Вахтина, Г.В. Внучков, В.И. Кац, Е.Я. Рогов // АО 1975 г. – 1976. – С. 409-410; Тарханкутская экспедиция / А.Н. Щеглов, Г.В. Внучков, В.И. Кац, А.П. Наумов, Е.Я. Рогов // АО 1977 г. – 1978. – С. 405-406; Щеглов А.Н. Комплексные исследования в Северо-Западном Крыму // АО 1979 г. – 1980. – С. 354-355; Щеглов А.Н. Тарханкутская экспедиция // АО 1980 г. – 1981. – С. 326-327; Щеглов А.Н. Раскопки и разведки в Северо-Западном Крыму // АО 1982 г. – 1984. – С. 345-346; Щеглов А.Н. Работы Тарханкутской экспедиции // АО 1983 г. – 1985. – С. 376-377; Рогов Е.Я. Раскопки некрополя поселения Панское I // АО 1984 г. – 1986. – С. 297-298; Щеглов А.Н. Работы в Черноморском районе Крыма // АО 1984 г. – 1986. – С. 333-334; Рогов Е.Я. Раскопки поселения Панское I // АО 1985 г. – 1987.

- С. 399-400; Щеглов А.Н. Изучение античных памятников на Тарханкуте // АО 1985 г. – 1987. – С. 440-441; Щеглов А.Н. Раскопки в Северо-Западном Крыму // АО 1986 г. – 1988. – С. 353-354; Щеглов А.Н. Работы Тарханкутской экспедиции // АО 1983 г. – 1985. – С. 376-377.
- ³⁰ Работы российско-датской Тарханкутской экспедиции в Крыму / А.Н. Щеглов, Л. Ханнестад, В.Ф. Столба // АО 1994 г. – М., 1995. – С. 335-337.
- ³¹ Высотская Т.Н. Древнегреческое поселение в пос. Межводное // АО 1968 г. – М., 1969. – С. 295-296.
- ³² Кутайсов С.В. История и археология древнего Крыма. Материалы к археологической карте Северо-Западного Крыма XI-XV вв. // Историческое наследие Крыма, 9. – 2005. – <http://www.commonuments.crimea-portal.gov.ua/tus/index.php?v=1&tek=89&pag=74&l=&art=347>.
- ³³ Исследования Тарханкутской экспедиции / А.Н. Щеглов, В.В. Глазунов, В.И. Кап. Н.Л. Подольский // АО 1973 г. – М., 1974. – С. 365-367.
- ³⁴ Литаврин Г.Г. Византия и славяне: Сборник статей. – СПб., 2001. – С. 500-502; Плахонін А. Русь на Боспорі в XII ст. // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004. – С. 78-85.
- ³⁵ Ciggaar Kr.N. L'émigration Anglaise a Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople // REB, 32. – 1974. – P. 322.
- ³⁶ Shepard J. The English and Byzantium // Traditio, 29. – 1973. – P. 80-82.
- ³⁷ Ciggaar Kr.N. L'émigration Anglaise... – P. 335-336; Тълкова-Займова В. Долни Дунав – гранична зона на Византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи. края на X-XII в. – София, 1976. – С. 132-133.